

VÉKÁS LAJOS

„Árok, árok, be mély árok.” – Társadalmi kataklizmák és a magánjog*

“Ditch, ditch, deep ditch.” – Social Cataclysms and Private Law

Abstract: There are periods in history that are considered to be a caesura or turning point. These periods are usually associated with significant events or changes that have transformed society, politics, economics or law. In the 19th and 20th centuries, there were several such breaking points: the rapid disintegration of traditional social structures, world wars, economic crises, changes of sovereignty, regime changes. The question under consideration, invoking Béni Grosschmid as a guide, is what happens to private law, which embodies the stability and constancy of the social order, in the event of such breakdowns.

Keywords: Béni Grosschmid, economic crisis, world war, nationalisation, privatisation, civil law

Összefoglaló: A történelemben vannak olyan időszakok, amelyeket cezúrának vagy fordulópontnak tekintenek. Ezek az időszakok általában olyan jelentős eseményekhez vagy változásokhoz kapcsolódnak, amelyek átalakították a társadalmat, a politikát, a gazdaságot vagy a jogot. A XIX. és XX. századokban több ilyen töréspont is létezett: hagyományos társadalmi struktúrák gyors felbomlása, világháborúk, gazdasági válságok, impériumváltások, rendszerváltások. A vizsgált kérdés, Grosschmid Bénit útmutatóul híva, hogy mi történik a társadalmi berendezkedés stabilitását, állandóságát megtettesítő magánjoggal ilyen cezúrák esetén.

Kulcsszavak: Grosschmid Béni, gazdasági válság, világháború, államosítás, privatizáció, polgári jog

I.

1. Grosschmid Béni *Werbőczy és az angol jog* című monográfiájának zárófejezetében idézi a címbeli magyar népdalt, és hozzá kapcsolva – fenntartás nélküli, sőt lelkes egyetértéssel – citál egy mondatot Hegedüs Loránt tanulmányából.¹ Hegedüs ezt írja: „A negy-

* A Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem Kolozsvári Karán Grosschmid Béni halálának 85. évfordulója alkalmából a Polgári Jogi Intézet szervezésében rendezett tudományos konferencián 2023. november 16-án tartott előadás szerkesztett szövege.

1 GROSSCHMID Béni: *Werbőczy és az angol jog*, Franklin, Budapest, 1928, 430. A könyv számos részlete napvilágot látott már a Magyar Jogi Szemle 1923. évi június–decemberi, 1924. évi júniusi, 1926. évi áprilisi és júniusi, valamint 1927. évi februári és júniusi számaiban.

*vennyolcas események annyira kettévágták a régi Magyarországot s az új Magyarországot, hogy az árok két partján állva, egyik sem ismer reá a másikban önmagára.*²

Grosschmid egész könyve mondanivalóját e történelmi cezúra igazolásának, „tanúbizonyságának” tekintti: „Vannak pontok, főként [...] a birtokjogi rendszer terén, amelyeknek tájkán Werbőczy annyira távol eső ma már tőlünk s elannyira idegenszerű számunkra, hogy azt meg sem igen vagyunk képesek érteni a véle rokon mai angol stíl segítségével vétele nélkül.”³ Végső következtetése szerint hazai jogunk annyira messze került Werbőczytól, hogy ez utóbbihoz közelebb maradt és hozzá jobban hasonlít az – 1914 előtti – angol jog,⁴ „amely pedig sohasem állt hozzá valamely különösen szomszédos közelségben”.⁵ A paradox helyzetet így summázza Grosschmid: az angol jogban „több van Werbőczyből mintsem mibennünk”.⁶

2. Ha témánk, a magánjog szempontjából vizsgáljuk a Grosschmid által találóan érzékelt, történelmi jelentőségű választóvonal innenső oldalának társadalmi hátterét, az ismert változások részletezése nélkül elsősorban a feudális rendi korlátoktól (mindenekelőtt az ősiségtől) megszabadított polgári magántulajdoni rend megteremtésére,⁷ és – ahhoz illesztve – a szerződési, végrendekezési és társulási-egyesülési szabadság elismerésére kell gondolnunk.⁸ Külön kérdésként vizsgálhatnánk, hogy az angol jog miért őrizte még a XX. század elején is azokat az archaikus jegyeket, amelyek a magyar magánjogtudomány génuszát Werbőczyre emlékeztették. Grosschmid ezt a kérdést nem teszi fel. A válasz magját minden bizonnyal az angol polgári forradalom társadalmi kompromisszumba torkolló jellegében találhatjuk.⁹

2 HEGEDŰS Loránt: *A magyarság jövője a háború után*, Athenaeum, Budapest, 1916, 10. (Grosschmid szövegében a „reá” szó kimaradt.) Hegedűs tanulmánya – már a világháború vége és Trianon előtt! – megállapítja: „1914/16 oly nagy szakadéka a magyar történelemnek, mint 1848/49 volt s mind a kettő az is fog maradni mindörökké.” *Uo.*, 13. [Hegedűs Lorántot (1872–1943), a későbbi pénzügyminisztert (1920–21) 1895. október 30-án Szladits Károllyal (és Papp Ferenc irodalomtörténésszel) avatták „Sub auspiciis Regis” (államtudományi) doktorrá a Magyar Tudományos Akadémia dísztermében.]

3 GROSSCHMID: *i. m.*, 429. A zseniális szerző a tudós objektivitásával, szinte szenvtelenül állapítja meg mindezeket. Krúdy, a költő – hősei, a Rezeda Kázmérok szemével – rácsodálkozva, már-már rezignáltnan szemléli, miként fordul ki sarkaiból a világ.

4 Grosschmid könyvében kiemeli, hogy az első világháború „óta az angol birtokjogi rendszer terén nevezetes változások történtek”, amelyek nyomán az angol jog „szintazonképpen – bárha távolról sem ugyanazon mértékben – már csak a múlté, valamiképpen az 1848 előtti magyar jog”. GROSSCHMID: *i. m.*, 3. sk.

5 *Uo.* A történelem nem először vágott ilyen mély szakadékot. Például Goethe hosszú életében a francia forradalom éppen a felezőpontot jelentette.

6 GROSSCHMID: *i. m.*, 1. sk.

7 E kérdés árnyalását lásd FRANK Ignác: *Ősiség és elévülés*. Székfoglaló értekezés (1848. szeptember 11.), Magyar Királyi Egyetem, Buda, 1848; vö. VÉKÁS Lajos, *Fejezetek a magyar magánjogtudomány történetéből*², ORAC, Budapest, 2022, 28–30.

8 A családi hitbizományok csak a nagybirtokrendszer megszüntetéséről és a földműves nép földhözjuttatásáról szóló 600/1945 (III. 18.) M. E. rendelettel szűntek meg.

9 Lásd ehhez, bár kissé leegyszerűsítően, de végeredményben meggyőzően EÖRSI Gyula: *Összehasonlító polgári jog – Jogtípusok, jogcsoportok és a jogfejlődés útjai*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975, 110–131. (különösen 115. sk., 122., 130. sk.). Eörsi szerint: „Az [...] osztálykompromisszum legfőbb tartalmi és szerkezeti következménye az volt, hogy [...] a földtulajdonjog feudális maradt.” *I. m.*, 122., kiemelések az eredetiben.

3. Előadásomban arra a kérdésre kereselek választ, hogy vajon hány hasonlóan mély szakadék keletkezett a magánjog testén Grosschmid könyvének megírása óta. Két mélyreható társadalmi kataklizmát idézek fel, amelyek a magánjog gyökeres átalakulását, sőt az első esetben – szerencsére csak átmenetileg – egzisztenciális válságát idézték elő.

II.

1. A magánjog számára először az I. világháború következményei jelentettek egzisztenciális kihívást. Az addigra megszilárdult polgári magánjog azzal találta szemben magát, hogy immár évszázados alapelvei számos ponton és nem kis mértékben csorbulnak. Nem csodálkozhatunk azon, hogy a válaszok lassan születtek meg. Joggal állapította meg *Almási Antal* a témát összefoglaló monográfiájában, hogy a jogalkotás és a bírói gyakorlat először rendkívül kis szerepet szánt a magánjognak; a készületlenség „*magánjogunkat az eseményekkel szemben úgyszólván védtelenül hagyta*”.¹⁰ A törvényhozás és a judikatúra csak fokozatosan ismerte fel, hogy a háború valójában a magánjognak szinte minden területét érintette. Nemcsak a szerződések világát és a polgári igazságszolgáltatást befolyásolta, hanem legalább annyira a magántulajdon használatát és a vele való rendelkezés jogát is. Ezen kívül a személyiségi jogok (személyes szabadság, személyes adatok védelme stb.) és az egyesülési jog is korlátozhatóvá váltak, a rokonsági kötelezettséget is fel lehetett függeszteni stb.¹¹ Almási véleménye szerint a törvényi (elsősorban az 1912. évi LXIII. törvénycikkben és az 1914. évi L. törvénycikkben adott) felhatalmazáson alapuló rendeleti jogalkotás helyett „*a háborús magánjog kódexének követelményét*” kellett volna felismerni. Ebben a törvénykönyvben nem a változások törvényi rögzítése lett volna a cél, hanem a jogosultságoknak egyfajta magna chartáját kellett volna megalkotni, „*amelyet mint a magánéletviszonyoknak törvényileg biztosított legkisebb tömegét még a háború veszedelme se ingathasson meg*”.¹² Álláspontja szerint „*a háború a magánjogban általános jogi tényként hat*”, amely minden hagyományos jogi tényre (a jogügyletekre, a tilos cselekményekre, a hatósági aktusokra, az eseményekre) hatást gyakorol.¹³

2. A háború hatása a magánjogi viszonyokra még egy évtizeddel később is érezhető volt. Mindenekelőtt a világháború utáni rohamos pénzromlás jogi kezelése vált szükségessé. Ezt a problémát volt hivatott megoldani az 1928. évi XII. törvénycikk az egyes magánjogi pénztartozások átértékeléséről („*valorizációs törvény*”). Tanulságos, hogy e sürgető kérdést rendező törvényt is egy, a külföldi jogokra kitekintő tanulmány

¹⁰ ALMÁSI Antal: *A háború hatása a magánjogra*, Franklin, Budapest, 1917, 7.

¹¹ *Uo.*, 12. sk., részletesen: 83–140.

¹² *Uo.*, 9.

¹³ *Uo.*, 10., 13–15, részletesen: 24–61.

és egy történeti elemzést adó tudományos dolgozat előzte meg.¹⁴ Ez utóbbi tanulmányában Nizsalovszky Endre, aki a törvény megalkotása alatt osztálytanácsosként dolgozott az Igazságügyi Minisztérium Törvényelőkészítő Osztályán, a következőkben látta az átértékelés lényegét. „A restitúció korrektívuma a papírpénz kényszerárfolyamának a romlási folyamat tartamára való hatályon kívül helyezése, vagyis az a megoldás, amikor az új pénz névérték szerint a romlási folyamat előtti pénz helyébe lép ugyan, de a közbeni időre csak a belső értéket kifejező árfolyam szerint. [...] Ami a magánjogi következményeket illeti, e megoldás következetes végrehajtása mellett az adós mindig ugyanazt a belső értéket köteles szolgáltatni, amivel az a pénztartozás keletkezésekor bír. Ezt a korrektívumot nevezném magánjogi nézőpontból devalvációnak. A stabilizáció korrektívuma [...] annak megengedése, hogy a pénztartozásnak az összege az eltérő keletkezéskori értékhez képest felemeltessék. Ezt tartom a szó szoros értelmében vett valorizációnak. A magánjogi hatás, ha ezt a megoldást a jog az árfolyamértéket szigorúan szem előtt tartva alkalmazza, a valorizációnál is ugyanaz lesz, mint a devalvációnál, azzal a különbséggel, hogy az árfolyamkülönbséget szorzószám alakjában fog kifejezésre jutni.”¹⁵ Nizsalovszky kommentárt is írt a törvényhez.¹⁶

A pénz értékesztése drámai módon jelent meg újra a II. világháború után, és ezzel a valorizáció témája is újra napirendre került.¹⁷ S aktuálissá vált ez a problémakör a 2008-as pénzügyi válság kiterjedése után is, nálunk különösen a devizaalapú kölcsönszerződések kapcsán.¹⁸ Tapasztalatokért mindkét esetben vissza lehetett nyúlni az 1928-as törvényhez és annak jogirodalmi feldolgozásaihoz.

3. A háború miatt kialakult krízishelyzetek mély sebeket ejtettek a magánjog épületén, és adott esetben évtizedig is éreztették hatásukat. 1926-ban megjelent kötetmi jogi kézikönyvében *Almási Antal* még tematikusan tárgyalta a háborús hatásokat a kötetmek körében.¹⁹ S még csak ezután jött az 1929-es nagy gazdasági világválság, amely mindenütt drasztikus állami beavatkozássorozatokat vont maga után. A válság globális jellegére és mélységére jellemző, hogy az az Egyesült Államokban is rendkívüli állapotot eredményezett, és Roosevelttel New Dealje keretében radikális állami beavatkozásokhoz vezetett.

Történeti perspektívából szemlélve mégis *múlóknak bizonyultak* ezek a háború és gazdasági válságok okozta sérülések a magánjogi szabályozásban, és idővel szinte nyomtalanul eltűntek; úgy viselkedtek, mint egy súlyos betegség tünetei, amelyek elmúlnak, és a gyógyulás után nincsenek utóhatások.

14 Lásd NIZSALOVSKY Endre, *A valorizáció mint törvényalkotási probléma egyes külföldi államokban*, Jogállam 1924/9–10, 467–481; 1925/1–2, 45–58; Uő: *A valorizáció múltja és jelene*, Magyar Jogi Szemle, 1926 (különlenyomatként is közzétették: 41 p.).

15 NIZSALOVSKY Endre: *A valorizáció múltja és jelene*, 34.

16 NIZSALOVSKY Endre: *Az egyes magánjogi pénztartozások átértékeléséről szóló törvény*, Grill, Budapest, 1928, 200 p.; Ugyancsak kommentárt írt a törvényhez ALMÁSI Antal: *A valorizációs törvény magyarázata*, Tébe, Budapest, 1928, 227 p. Nizsalovszky könyvére konkrét krízishelyzet nélkül, elvi-elméleti közelítésében támaszkodott HARMATHY Attila: *Az árak változása és a polgári jog*, Jogtudományi Közlöny, 1982/2, 73–83. (75. sk.).

17 Lásd a Jogtudományi Közlöny 1947/9–10., tematikus számában megjelent tanulmányokat.

18 Az e témában írt számos tanulmány közül lásd különösen HARMATHY Attila: *Szerződés-módosítás – devizaalapú kölcsönszerződés*, Jogtudományi Közlöny, 2016/11, 537–547.

19 ALMÁSI Antal: *A kötetmi jog kézikönyve*, Tébe, Budapest, 1926, 856 p.

III.

1. Aligha kérdéses, hogy a magánjogot ért legradikálisabb kihívásként a termelőeszközök totális államosítása nyomán létrejött – szocializmusnak nevezett – államkapitalista gazdasági berendezkedést kell minősíteni. Ennek nyomán egzisztenciális válságba, paradox állapotba került a magánjog: a „*magántulajdon nélküli magánjog*” sajátos helyzete jött létre.

Magyarországon az 1946. évi XX. törvény állami tulajdonba vette a nagyobb vilamosműveket, energiatelepeket és távvezetékeket, az 1947. évi XXX. tc. a bankokat államosította, az 1948. évi XIII. tc. a bauxitbányászatot és az alumíniumtermelést. Az 1948. évi XXV. tc.-kel már valamennyi száz munkavállalónál többet foglalkoztató vállalat *államosítására* sor került, az 1949. évi 20. tvr. pedig az államosítást a tíz (meghatározott esetekben az öt) munkavállalónál többet foglalkoztató vállalatokra is kiterjesztette. Az ipar teljes államosításával párhuzamosan a kereskedelmi, különösen a külkereskedelmi és a nagykereskedelmi vállalatok állami tulajdonba vételére is sor került.²⁰ Ez a folyamat hamarosan oda vezetett, hogy – nemzetgazdasági szempontból elhanyagolható kivételektől: a kisiparosok és a kiskereskedők saját munkán alapuló, korlátozott magántulajdonától eltekintve – az egész ipari termelés és az egész kereskedelem az állam tulajdona alapján zajlott. Termőföld – a birtokmaximum által erősen korlátozott mértékben – ekkor még lehetett magántulajdonban. A mezőgazdasági termelőszövetkezetek termelésébe kényszerített, földek esetében azonban a tulajdonos birtoklási, használati és rendelkezési joga megszűnt, a tulajdonjog névlegessé vált. Legfeljebb követelési jogként válhatott volna valamelyest élő joggá, a termelőszövetkezetből való kilépés elvi lehetőségének gyakorlása esetén. Ebben az esetben a jogirodalom a „*részleges magántulajdon*” vagy hasonló – ugyancsak eufemisztikus – más elnevezést alkalmazott.²¹ (A Szovjetunióban a föld is teljes egészében állami tulajdonba került.)

2. Természetesnek találhatjuk, hogy a szinte totális állami tulajdon korszakában, a magántulajdon nélküli magánjog idején az *állami vállalat jogi helyzetének* megértése volt a legfontosabb tudományos kérdés, éspedig a gazdaság forgalmi viszonyainak elemzésekor is. Megjegyezzük, hogy az állami vállalatok (mégpedig növekvő számban versenyvállalati jellegű állami vállalatok) a kapitalista gazdaságokban sem elhanyagolható aktorok; ennek megfelelően a jogirodalom is foglalkozik velük. Gazdasági súlyuk azonban nem hasonlítható össze az ún. szocialista országok államkapitalista gazdaságában játszott szinte kizárólagos szerepükkel.

Ha ebben az időszakban a politikai feltételektől függetlenül szemlélték a problémákat, és így tették, mert ezeket a feltételeket a szovjet megszállás miatt determináltak

20 Lásd VILÁGHY Miklós: *Az államosítás jogi problémái*, Pénzügy és Közigazgatás 1947, 716–721; VILÁGHY Miklós, BENÁRD Aurél: *Az iparvállalatok államosítása*, Globus, Budapest, 1948, 119 p.; összefoglaló jelleggel lásd VILÁGHY Miklós, EÖRSI Gyula: *Magyar polgári jog I.*, Tankönyvkiadó, Budapest, 1962¹, 59–61. A kérdés legutóbbi tudományos vizsgálatáról lásd VERESS Emőd: *A szovjet típusú diktatúrák államosításai Kelet-Közép-Európában: értelmezési keretek = Kölcsönhatások. Európa és Magyarország a jogtörténelem sodrásában*, szerk. MEZEY Barna, Gondolat Kiadó, Budapest, 2021, 332–350.

21 Lásd VILÁGHY, EÖRSI: *i. m.*, 240–242.

adottnak tartották, a központi elméleti kérdések megértéséhez kétségtelenül az állam és vállalata tulajdonosi helyzetét kellett tudományosan elemezni.²² Kiemelten kell említeni Sárközy Tamás munkáit, amelyek átfogó elméleti igénnyel foglalkoztak e kérdéskörrel; már első monográfiájában az állami vállalat problémáit tárgyalta.²³ Korábbi kutatási eredményeire támaszkodva a vállalati önállóságról és a vállalatirányításról írt átfogó monográfiát. Ebben kritikai bemutatást adott a nemzetközi jogirodalomban megjelent felfogásokról,²⁴ és azok meghaladása nyomán egy saját elméletet fejtett ki.²⁵ Az egykori recenzens kiemelte Sárközy szuverén, „mindenféle megrögzött sémától idegenkedő” módszerét és a mű gondolatgazdagságát.²⁶ Ma, fél évszázad távolából nehezen érthető a megfogalmazásbeli óvatosság, a politikai axiómák megsértésének nehezen kendőzhető kerülése. Csak az képes megérteni a frazeológiában is tükröződő ezen kényszerességet, aki a korszak politikai levegőjét (inkább: levegőtlenységét) ismerte. Sárközy egyértelmű célja az volt, hogy olyan tulajdonjogi elméletet alkosson, amely ezen a politikailag kényes ponton alátámasztja a hatékonyabb gazdálkodást segítő reformtörekvéseket. Ezért vizsgálódásainak középpontjába az árutermelő állami vállalat jogi státusának tisztázását és meghatározását helyezte. Már ezzel is jelezni kívánta, hogy megalkotott elméleti modellje egyfajta piacgazdaság követelményeit vette alapul. Abból indult ki, hogy az állami tulajdon uralkodó szerepe mellett meghatározó jelentősége van a gazdaságirányítás alkalmazott formájának, valójában az állami tulajdon funkcióképességét „a tervgazdálkodási mechanizmus determinálja”.²⁷ Koherens elméletben az állami tulajdonon alapuló gazdálkodás irányításának módja és a tulajdonjog-fogalom között megfelelő viszonyt kellene tételnie. Ismételten rá kell ugyanakkor mutatni arra, hogy Sárközy saját elméletét mindenképpen a magyar gazdaságirányítási formára alkotta meg. E szerint a tervszerű piacsabályozás indirekt tervgazdálkodási modelljének optimális tulajdonjogi felfogása az, hogy az állami vállalatok az árutulajdonosok, és az állam tulajdonosi jogai kizárólag a gazdaságirányításban jelennek meg. Sárközy álláspontja szerint az 1968-ban bevezetett gazdaságirányításban minden gazdaságirányítási

22 Az e témakörrel foglalkozó külföldi és magyar publikációkban se szeri, se száma az erre irányuló kísérleteknek. A számtalan tanulmány mellett az ELTE jogi karán tudományos konferenciát is szenteltek ennek a problémakörnek. A konferencián elhangzott előadások szerkesztett szövegét lásd Acta Facultatis Politico-Iuridicae Universitatis Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae, tom. X, ann. 1970. Megjegyezzük, hogy egy jó évtizeddel később a tulajdonjogi kérdések, immár szélesebb tematikával, ismét egy konferencia tárgyát képezték; ezek szerkesztett szövegét lásd a Jogtudományi Közlöny 1982/5. számában. Lásd még VILÁGHY Miklós: *Az állam és vállalata*. Jogtudományi Közlöny, XXII (1967) 573–581.

23 SÁRKÖZY Tamás: *Vállalati önállóság, vállalatirányítás, társulások*, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1972.

24 A fontosabb elméletek világos és értékelő összefoglaló bemutatását adja a magyar és a külföldi jogirodalom feldolgozása alapján már SAJÓ András ifjúkori, III. éves hallgatóként írt tanulmánya: *Az állami szocialista tulajdon és az állami vállalat* = ASZTALOS László: *Polgári jogi tanulmányok* I, ELTE, Budapest, 1970, 303–403.

25 SÁRKÖZY Tamás: *Indirekt gazdaságirányítás, vállalati árutermelés és a tulajdonjog*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1973, 339 p.

26 VÉKÁS Lajos: *A társadalmi tulajdon és tulajdonjog új elméleti megközelítése (Sárközy Tamás könyvéről)*, Jogtudományi Közlöny, XXIX (1974) 457–463. (458.).

27 *Uo.*, 143.

jogosítvány: a kormányzati, a funkcionális, az ágazati és a vállalatfelügyeleti irányítási jogosítvány egyaránt tulajdonosi jellegű, ami államjogi (mai fogalmak szerint: alkotmányjogi) tulajdonjogot jelent.²⁸ Nem nehéz észrevenni, hogy a tulajdonjog-fogalom ilyen kiterjesztésére az uralkodó elmélettel való, akkor eretnekségszámba menő szakítás leplezésére, a venediktovi elmélet feladása miatt volt szükség. Venediktov és – kisebb-nagyobb módosítással – a követői (így a mértékadó magyar jogirodalom is) az egységes és oszthatatlan állami tulajdonjoghoz ragaszkodtak, és az állami vállalat jogosítványait nem tulajdonjogként, hanem operatív igazgatási jogként határozták meg.²⁹ Sárközy szellemesen oldotta meg az elméleti áttörést. Elméletalkotásának nyilvánvaló célja az állami vállalatok minél nagyobb önállóságának elvi alátámasztása volt. Az adott körülmények, az erős politikai korlátok között a gazdasági zsákutcából a piacosság irányába valóban csak így lehetett elindulni.

3. A forgalmi viszonyok területén a *tervszerződések* tekinthetők a magántulajdon nélküli magánjog alapján létrejövő szerződéses (inkább: szerződésszerű) viszonyok *pars pro toto* értékű leképződésének.³⁰ A tervszerződés a szocialista polgári jog találmánya volt, és el is tűnt ezzel a társadalmi kísérlettel együtt, sőt Magyarországon már jóval a rendszerváltozás előtt. Funkciója az volt, hogy szerződésszerű jogviszonyt közvetítsen az állami vállalatok között, a népgazdasági terv megvalósítása érdekében, az államigazgatási jogi kötelezettség formájában megállapított tervfeladatok részletes meghatározása és teljesítése céljából. Magyarországon a gazdaságirányítás tervlebon-tásos-adminisztratív rendszerét, a szerződéskötési kötelezettséget és magát a tervszer-ződés kategóriáját életre hívó gazdaságirányítási módszert csak 1968. január 1-jéig alkalmazták. Ettől kezdve a tervszerződésre gyakorlatilag nem volt szükség, és a rá vonatkozó szabályokat az 1959-es Ptk. első és egyetlen átfogó, novelláris módosítása 1978. március 1-jei hatállyal formálisan is hatályon kívül helyezte.³¹

4. A paradox helyzet betetőzése egyébként maga a *polgári törvénykönyvalkotás* volt. 1922-ben Szovjet-Oroszországban alkottak polgári törvénykönyvet. E kódex értékelése kapcsán az alapvető belső ellentmondást így fogalmazza meg *Norbert Reich*: „A polgári jog 1921-et követő kodifikációját [...] végigkíséri e jogág funkciójának folytonos keresése egy vele ideológiailag, politikailag és gazdaságilag ellenségesen szemben álló társadalmi rendszerben. A szocializmus és a polgári jog közötti konfliktus megterheli a kodifikációs munkálatokat, és [...] azok valamennyi fázisában megmutatkozik.”³²

1959-ben Magyarországon, 1950-ben, majd 1964-ben Csehszlovákiában és ugyan-csak 1964-ben Lengyelországban született polgári jogi kódex. Ezek a törvénykönyvek alapvetően csak a használati eszközök (árucikkek) tulajdonjogára és forgalmára vol-tak alkalmazhatók,³³ és visszatükrözték a polgári jog mibenlétével és funkciójával

28 Uo., 246. skk.

29 Sajó megállapítása szerint a korszak elméletei „mindannyian Venediktov köpenyéből” búj-tak elő. SAJÓ: *i. m.*, 346.

30 A magyar jogtudományban EÖRSI Gyula rendkívül alapos monográfiája dolgozta ki e Janus-arcú jogintézmény elméleti alapjait: *A tervszerződések*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1957, 672 p.

31 1977. évi IV. törvény, amelyet 1977. október 25-én hirdettek ki.

32 REICH, Norbert: *Sozialismus und Zivilrecht*, Athenäum, Frankfurt/M., 1972, 169, 178.

33 Ezt a szűk keresztmetszetű érvényesülési igényt a legadekvátabb formában az egykori NDK 1975-ös törvénykönyve (Zivilgesetzbuch vom 19. Juni 1975) fejezte ki.

kapcsolatos ellentmondásokat. *Világhy Miklós* találóan mutatott rá erre, amikor megállapította: „*Szocialista viszonyok között mindazokat a bizonytalanságokat, vitákat, amelyek a polgári jognak a jogrendszerben elfoglalt helye és alapintézményei körül eddig mutatkoztak, és ma is mutatkoznak, alapjában arra lehet és kell visszavezetni, hogy az áruviszonyok szerepe és helye a szocialista társadalmi rendben bizonytalan volt.*”³⁴ Magyarországon az 1968-ban bevezetett gazdasági reform után alakult ki egy olyan helyzet, hogy az áruviszonyok érvényesülésének elismerése az állami vállalatok közötti vagyoni kapcsolatokban is elfogadottá vált, és a polgári jog elméletét is az áru-pénzviszonyokra lehetett felépíteni.³⁵

Mindezek miatt érthető, hogy az 1959-es magyar Ptk. alkotóinak egyik legfőbb feladata éppen az volt, hogy miként igazítsák a magántulajdoni viszonyokra készített, valódi magánjogra koncipiált korábbi törvénytervezeteket az alapvetően állami tulajdonra épülő vagyoni forgalom, egy magántulajdon nélküli magánjog követelményeihez. Szinte zsugorítaniuk kellett e tervezeteket (alapvetően: az 1928-as Mtj.)³⁶ szabályrendszerét a meglehetősen leegyszerűsített korabeli viszonyokhoz.³⁷ Az ellentmondások közepette azért születhetett mégis egy, a maga korában színvonalas törvényt, mert a kódex megalkotásában részt vett személyek az európai magánjog legjobb hagyományain nevelkedett, széles látókörű, az összehasonlító jogban iskolázott, tudós jogászok voltak.

5. Aki ma olvassa az állami tulajdon értelmezésével, az állam és vállalata jogállásával kapcsolatos vagy a tervszerződésekről szóló írásokat, vagy alaposabban elemzi a polgári törvénykönyveket és az egész jogi környezetet, az képet kaphat arról, hogy milyen mély árkot ásott a termelőeszközök totális államosítása a korábbi magánjog világa és a „*magántulajdon nélküli magánjog*” valósága közé. A *szakadék mélysége* csak a Grosschmid által érzékelt, tehát a feudális és a polgári magánjog közötti „*be mély árokhoz*” hasonlítható!

IV.

1. Az 1989–1990-ben bekövetkezett alapvető politikai változások – négy évtized diktatúrája és zsákutcába torkolló gazdasági-társadalmi tévútja után – a demokratikus államberendezkedés megteremtése mellett a magántulajdoni rend visszaállítását, a magántulajdon és a szabad vállalkozás talajára épülő piacgazdaság társadalmi rendjének megvalósítását célozták. A társadalompolitikai célkitűzések és az azok megvalósítására alkotott alkotmányos garanciák a mai fejlett Európában, mindenekelőtt az

34 VILÁGHY Miklós: *Áruviszony és polgári jog*, Állam- és Jogtudomány, XI (1968) 445–473.

35 *Uo.*

36 Az 1928-a Magánjogi törvényjavaslat megalkotásáról, értékeléséről legújabban lásd VERESS Emőd: *Fejezetek a magyar magánjogi kodifikáció történetéből*, Forum Iuris Könyvkiadó, Kolozsvár, 2022, 113–137.

37 Az 1959-es magyar Ptk. értékeléséhez lásd VÉKÁS Lajos: *Hatvan éve lépett hatályba az 1959-es Polgári Törvénykönyv – Sárközy Tamás emlékének*, Magyar Jog, 2020/2, 65–71.

Európai Unióban tömörült államokban elfogadott társadalomképet, vagyis a *szociális piacgazdaság* társadalmi modelljét tekintették mintának.³⁸

2. E célkitűzések végrehajtásához mindenekelőtt a monolit állami tulajdont kellett lebontani. Ez a lépés szükségszerű előfeltétele volt a célul kitűzött gazdasági és társadalmi átalakulásnak, mert többségi állami tulajdon talaján nem lehet korszerű piacgazdaságot kiépíteni. Magyarországon a nemzeti vagyon mintegy 90%-a volt állami tulajdonban, és hasonló volt ez az arány a többi, a rendszerváltás előtt szovjet befolyás alatt álló országban is. Az állami vagyon méreteihez és az állami vállalatok nagy számához képest rendkívül gyorsan végrehajtott magánosítás elkerülhetetlenül óriási vagyonvesztéssel járt, és e mellett óhatatlanul társadalmi feszültségeket idézett elő. A *privatizáció* végrehajtásával történelmileg példa nélküli gazdasági-társadalmi folyamat zajlott le, csakúgy, mint a fél évszázad azelőtti totális államosítás során. Sárközy Tamás a magyarországi privatizáció első éveit, kezdeti, meglehetősen kaotikus lépéseit értékelő könyvében – Levandowski véleményeként – az állami tulajdon privatizációjának lényegéről a következő tömör és szellemes megállapítást fogalmazza meg: „*uratlan és ismeretlen értékű javak értékesítése olyanok számára, akiknek nincs pénzük és nem is akarnak venni*”. S hozzáteszi: „*Egyszerre kell megküzdeni a szocialista múlt maradványaival és a nyerskapitalista tendenciákkal*.”³⁹ Összegző megállapítása szerint „*a privatizáció terén nincs igazán jó megoldás. [...] Ugyanakkor a privatizációt, bármilyen nehéz, mégis csinálni kell*.”⁴⁰ A privatizáció végrehajtásánál további nehézséget jelentett az állami vállalat jogi formája is, mivel az – nem kereskedelmi társaság lévén – csak rendkívüli jogi problémák leküzdése árán és a *nemo plus iuris* évezredes elvének brutális megsértésével volt magántulajdonná formálható.⁴¹

A példátlan nagyságú tulajdonosváltást a privatizáció különböző jogi módszereivel hajtották végre. Sárközy az első három év magyarországi történéseit értékelve, különbséget tesz eladásos, apportosító és átalakulós privatizáció között. Ehhez hozzáteszi, hogy egy-egy „*jogi privatizációs technikába számos közgazdasági privatizációs módszer belefér*.”⁴² A jogi megoldások közül az első két módszer azt jelentette, hogy az állami vagyon jogi személyiséggel rendelkező kereskedelmi társaságba (azaz részvénytársaságba vagy korlátolt felelősségű társaságba) került.⁴³

38 VÉKÁS Lajos: Indító tézisek a polgári jog átfogó reformjához, *Polgári Jogi Kodifikáció*, 1999/2, 3–6.

39 SÁRKÖZY Tamás: *A privatizáció joga Magyarországon: 1989–1993*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993, 8; a kezdeti privatizációk során felmerült problémák részletes értékelését lásd a könyv III., IV. és V. fejezetében. A privatizáció átfogó közgazdasági bemutatását lásd MIHÁLYI Péter: *A magyar privatizáció krónikája 1989–1997*, Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest, 1998, 457 p.; Uő: *A magyar privatizáció enciklopédiája*, I–II., Pannon Egyetem Kiadó, Veszprém, 2010, 1656 p.

40 SÁRKÖZY: *i. m.*, 46 sk., kiemelés az eredetiben.

41 E probléma előzményeihez lásd KUNCZ Ödön: *Életem*, ELTE Eötvös, Budapest, 2017, 432; magához a problémához lásd SÁRKÖZY: *i. m.*, 17. sk.

42 SÁRKÖZY: *i. m.*, 48–67. (66.).

43 A privatizációk idején a magyar társasági jogban a kkt. és a bt. nem rendelkeztek jogi személyiséggel. Lásd ehhez SÁRKÖZY: *i. m.*, 65. Ezeknek a társaságoknak a 2013-as Ptk. adott jogi személyiséget. Lásd ehhez KISFALUDI András: *A társasági jog helye a jogrendszerben*, Polgári Jogi Kodifikáció, 2000/3, 3–12.

Nagy ára volt a termelőeszközök állami tulajdonból magántulajdonba történt átvitelének. Fogalmazhatunk úgy is, hogy mély árkot kellett áthidalni a termelő javak totális állami tulajdonának lebontása során. A privatizációra azonban elengedhetetlenül szükség volt a társadalmi célul kitűzött piacgazdaság megteremtéséhez.

3. A magántulajdonra épülő új társadalmi modell a tulajdonosok *magánautonómiájának* messzemenő elfogadását, mindenekelőtt a *magántulajdon* teljes körű elismerését és védelmét követelte meg. Mindehhez természetesen a magántulajdont terhelő *szociális kötöttségeknek* kellett járulniuk. A magánautonómia másik alapvető következménye a *szerződési szabadság* elvének elfogadása volt. A magánjognak ezt a pillérét csak ott és annyiban volt indokolt korlátozni, ahol és amennyiben ez a szociális igazságosság követelménye érdekében elengedhetetlenül szükséges és a piaci verseny szabadságának feltételei között még lehetséges volt. A magánautonómia harmadik pillére az *egyesülés és a társulás szabadsága*, amelynek követelményeit is – a magánjogi szabályozások történelmileg bevált mintái nyomán – az egyesület, a gazdasági társaságok és a szövetkezet intézményeivel kellett biztosítani.

A magántulajdonra épülő piacgazdaság visszaállításának folyamatát – számos más fontos törvény elfogadása mellett – egy átfogó magánjogi kódex megalkotása tetőzte be. Magyarországon erre a 2013. évi V. törvénnyel került sor.⁴⁴ Az újrakodifikálás igénye a többi posztszocialista országban is felmerült. Romániában 2009-ben,⁴⁵ Csehországban 2012-ben⁴⁶ született új polgári törvénykönyv.

4. Mindezek a mélyreható változások ismét olyan mélyreható társadalmi változásokkal jártak, olyan újabb „mély árkot” ástak – többek között – a magánjog rendjében is, „hogy az árok két partján állva” alig lehet ráismerni a másik oldal világára. *Grosschmid* Béni harmadszor is rácsodálkozhatna a magánjog színeváltozására. Sorsa megkímélte ettől és az e változások által jelzett társadalmi kataklizmáktól.

44 A magyar Polgári törvénykönyv elvi jelentőségű rendelkezései közül ki kell emelni a tulajdon védelmét biztosító 5:36. §-t, a szerződési szabadságot deklaráló 6:59. §-t és a jogi személyek alapítói és tagjai számára széles körű szabadságot garantáló 3:4. §-át.

45 2009. évi 287. törvény.

46 2012. évi 89. törvény.